

השפעת הלחימה

על החברה הערבית

וצעדי המדיניות הנדרשים

מריאן תחאוכו, עמית לוונטל ואיילה פרטוש*

נייר מדיניות מיוחד / דצמבר 2023

* ד"ר מריאן תחאוכו היא ראשת המרכז למדיניות כלכלית של החברה הערבית במכון אהרן. ד"ר עמית לוונטל הוא חוקר בכיר במכון אהרן. איילה פרטוש היא חוקרת במכון אהרן. המחקר נערך בסביבת המחקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בהתבסס על קובצי רשומות פרט שהוכנו לצורך ביצוע המחקר על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ושמהם הושמטו פרטי זיהוי, ואנו מודים לצוות המקצועי מהלמ"ס על שיתוף הפעולה הפורה ועל הנכונות לעזור. ניתוח נתוני שוק העבודה בוצע ביוזמה ובשיתוף ג'וינט-תבת. המלצות המדיניות נכתבו בשיתוף נציגי הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים והאגף הבכיר לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב.

מכון אהרן למדיניות כלכלית

על שם אהרן דוברת ז"ל

חזון מכון אהרן למדיניות כלכלית בבית ספר טיומקין לכלכלה הוא לתמוך בצמיחה כלכלית וחוזק חברתי בני-קיימא ובצמצום העוני, זאת באמצעות עיצוב אסטרטגיה מבוססת יעדים מדידים בני השוואה בינלאומית והצעות לתוכניות מפורטות למדיניות כלכלית המבוססות על ידע בינלאומי מעודכן. אנו מתמקדים ברפורמות לצמיחה כלכלית הנובעת מגידול בתעסוקה ומהעלאת התוצר לשעת עבודה (הפריון) בישראל.

המדד המרכזי לצמיחה כלכלית בת-קיימא – התוצר לנפש – נמצא עדיין ברמה נמוכה מזו המקובלת במדינות המובילות בעולם המפותח, וכמוהו גם הפריון במשק. המכון, באמצעות מחקרים כלכליים, מציע יעדים, כלי מדיניות חדשניים ורפורמות לקידום הצמיחה, התעסוקה האיכותית והפריון.

מטרת המכון היא להשפיע על המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל, תוך גיבוש תוכניות ארוכות טווח שתתמודדנה עם מכלול הבעיות הכלכליות והחברתיות במשק, ובייחוד בקרב משפחות בחצי התחתון של התפלגות ההכנסות. אלו כוללות חלקים נכבדים מהאוכלוסיות הערבית והחרדית, ועליית התעסוקה והפריון בהן תתרום רבות להשגת יעדי הצמיחה, החוזק החברתי וצמצום העוני. כמו כן, מטרת המחקרים היא להשפיע על השיח המקצועי ולעורר דיון המבוסס על מידע אמין ועל מחקר כלכלי-חברתי המציע כלים מעשיים להשגת היעדים.

← דירקטוריון:

מר שלמה דוברת (יו"ר), מר ירון לוטן (סגן יו"ר), פרופ' מרטין אייכנבאום, גב' יעל אנדורן, פרופ' צבי אקשטיין, מר ירום אריאב, מר גבי אשכנזי, גב' דיתה ברונצקי, פרופ' איתי גולדשטיין, מר קובי הבר, מר רוני חזקיהו, פרופ' ניראון חשאי, גב' ענת לוין, מר צבי לימון, פרופ' רפי מלניק, מר רונן ניר, מר רוני נפתלי, ד"ר טלי רגב, גב' עפרה שטראוס, מר חיים שני.

← ראש המכון:

פרופ' צבי אקשטיין.

← ועדה מדעית:

פרופ' צבי אקשטיין (יו"ר), פרופ' מרטין אייכנבאום, ד"ר אסף אילת, פרופ' צבי הרקוביץ, ד"ר יניב ידיד לוי, ד"ר אסנת ליפשץ, פרופ' עומר מואב, פרופ' רפי מלניק, ד"ר טלי רגב.

← פרטי התקשרות:

אוניברסיטת רייכמן, ת.ד. 167 הרצליה 4610101

טלפון: 09-9602431

דוא"ל: aaron.economics@runi.ac.il

אתר: www.aiep.idc.ac.il

המרכז למדיניות כלכלית של החברה הערבית במכון אהרן

מכון אהרן הקים את המרכז למדיניות כלכלית של החברה הערבית בישראל מתוך חזון לקידום כלכלה יצרנית ועסקית של החברה הערבית והגברת שילובה בכלכלה הישראלית. פעילות המרכז הינה חלק מהאסטרטגיה הכלכלית המקיפה של מכון אהרן למשק הישראלי, אשר מטרתה להוביל להשגת היעד של צמיחה מתמשכת בתוצר ובפרייון תוך צמצום העוני ואי-שוויון. במוקד הפעילות – הצגת המלצות ליישום מדיניות כלכלית ארוכת טווח לחברה הערבית בפני מקבלי החלטות בממשלה, והובלה ליישומן בפועל. מתוך חזון המרכז, הפעילות מתמקדת בעיצוב אסטרטגיות ובגיבוש מדיניות בתחומי החינוך, התעסוקה והתשתיות בשיתוף משרדי הממשלה השונים, ובייחוד משרד האוצר והרשות לפיתוח כלכלי במגזר המיעוטים. המלצות המדיניות כוללות הצעות לתוכניות מפורטות המבוססות על נתונים עדכניים של האוכלוסייה הערבית, ידע לאומי ובינלאומי בכלכלה תוך התייחסות להרגלים ולתרבויות בישראל, לרבות המגבלות הפוליטיות. תוצאות המחקרים וההמלצות מוצגות בדיונים פתוחים בשולחנות עגולים המתקיימים ביישובים ערביים בהשתתפות אנשי מקצוע מהחברה הערבית והיהודית וביניהם חוקרים, מקבלי החלטות ובכירים במגזר העסקי והציבורי. שיתוף הפעולה עם משרדי הממשלה, ובייחוד עם משרד האוצר, מאפשר להגדיל את האימפקט ולהביא תוכניות אלו להחלטות ממשלה מתוקצבות אשר תבואנה לידי ביטוי ביישום מדיניות ארוכת טווח בתחומים השונים.

שותפות ג'וינט תבת

שותפות ג'וינט תבת היא שותפות ממשלתית רחבה בהובלה של משרד העבודה לקידום פעילות באתגר התעסוקה והפרייון המכליל. מטרת השותפות הינה לפעול בראייה מתכללת ולקדם מהלכים מרכזיים, חדשניים וברי מדידה באתגר, המתייחס לשיפור הפרייון לצד שילוב של אוכלוסיות בתעסוקה איכותית. לצורך עיצוב כיווני הפעולה נבנתה שותפות אסטרטגית עם מכון אהרן, אשר מסייע במסגרת שותפות תבת לליווי ויישום בפועל של המהלכים, אשר יקודמו בהתאם ליעדים הלאומיים שהציבה ועדת 2030.

השפעת הלחימה על החברה הערבית וצעדי המדיניות הנדרשים

האיתנות הכלכלית של החברה הערבית חשובה לצמיחה ושגשוג של הכלכלה הישראלית. כבר לפני המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר 2023 היו קיימים פערים כלכליים משמעותיים בין יהודים לערבים. פערים בהשכלה ובהון האנושי תרמו לתעסוקה נמוכה של ערבים לעומת יהודים, ואף ליציאה משוק העבודה ועלייה בחוסר המעש של גברים ערבים צעירים. בשנים האחרונות החלו לצאת לפועל תוכניות ממשלתיות לצמצום פערים אלה ולפיתוח כלכלי של החברה הערבית. המלחמה עשויה למחוק את הישגי התוכניות האלה ולהביא להידרדרות כלכלית וחברתית נוספת בחברה הערבית, שרק תחריף את הבעיות הנוכחיות.

ניתוח נתוני סקר כח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לחודש אוקטובר 2023 מראה כי בגילי העבודה העיקריים (25-64) הגברים הערבים נפגעו יותר מכל יתר הקבוצות. 28.9% מהגברים הערבים המועסקים בגילים אלה נעדרו ממקום עבודתם עקב סיבות הקשורות למלחמה, כשליש מהם נעדרו עקב יציאה לחל"ת והיתר נעדרו מסיבות "אחרות", שסביר להניח שנבעו מהמתחנות בין ערבים ליהודים. הענף בו נצפה שיעור הנעדרים הגבוה ביותר הוא ענף הבניין, כאשר כמחצית מהגברים הערבים המועסקים בענף נעדרו מהעבודה בחודש אוקטובר. בקרב גברים יהודים 8.9% בלבד מהמועסקים נעדרו עקב חל"ת וסיבות "אחרות". בקרב בני 18-24 בחברה הערבית, שיעורי הנעדרים מסיבות הקשורות למלחמה מסך המועסקים היו גבוהים אף יותר מאשר בגילי העבודה העיקריים.

בנוסף להשפעת הפגיעה הכלכלית במשק ובענפי כלכלה בהם מרוכזים עובדים ערבים, המתח המתגבר בין יהודים לערבים עלול לגרום להדרה של עובדים ערבים מחברות ומעסקים הפועלים ביישובים יהודיים ומעורבים ולהקטין את שיעורי התעסוקה בחברה הערבית, מה שיגרום להגדלת הפערים הכלכליים אל מול החברה היהודית, החרפה בתופעת האלימות והפשיעה, ואיתה גם תופעות לא נורמטיביות אחרות כגון חוסר מעש של צעירים ופנייה לשוק האפור ולארגוני הפשיעה מתוך מצוקה כלכלית.

על מנת למנוע הידרדרות זו אנו ממליצים על שורה של צעדים לשימור העובדים הקיימים, להשקעה בתמריצים לעבודה בקרב הלא מועסקים, לחיזוק הרשויות המקומיות, למאבק בפשיעה ולקידום נושאי מפתח נוספים. צעדים אלה לא רק יסייעו לחברה הערבית ולמדינה לעבור את המלחמה במצב כלכלי טוב יותר, אלא גם ישפרו את האמון שלה במדינה.

1. סיכום ומסקנות

לאיתנות הכלכלית של החברה הערבית משקל משמעותי בשמירה על מתווה הצמיחה של המשק הישראלי, בשוטף ובעתות חרום. כבר לפני המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר 2023 היו קיימים פערים כלכליים משמעותיים בין יהודים לערבים. פערים בהשכלה ובהון האנושי תרמו לתעסוקה נמוכה של ערבים לעומת יהודים, ואף ליציאה משוק העבודה של גברים ערבים ועלייה בחוסר המעש בקרב הצעירים מביניהם. כמו כן, תושבים ביישובים ערבים ובשכונות ערביות ביישובים מעורבים התמודדו עם רמה נמוכה של תשתיות ושירות לאזרח, ומנגד עם רמה גבוהה של פשיעה ואלמות. בשנים האחרונות החלו לצאת לפועל תוכניות ממשלתיות לצמצום פערים אלה ולפיתוח כלכלי של החברה הערבית.

המלחמה עשויה למחוק את הישגי התוכניות האלה ולהביא להידרדרות כלכלית וחברתית נוספת בחברה הערבית, שרק תחריף את הבעיות הנוכחיות.

ניתוח נתוני סקר כח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לחודש אוקטובר 2023 מלמד אותנו כי חלה ירידה משמעותית בתעסוקה האפקטיבית במשק, שהתבטאה בהעדרויות של עובדים עקב גיוס למילואים; עקב סיבות כלכליות, בעיקר יציאה לחל"ת; ועקב סיבות "אחרות", ככל הנראה העדר מסגרות לילדים, הימנעות מהגעה למקומות עבודה מחשש לביטחון האישי ומגבלות שהוטלו על עובדים ערבים להגיע למקומות עבודה, למשל בענף הבניין.

בחינת הנתונים לפי קבוצות אוכלוסייה מראה כי בגילי העבודה העיקריים (25-64) הגברים הערבים נפגעו יותר מכל יתר הקבוצות, עם ירידה דרמטית בתעסוקה האפקטיבית של מעל 22 נקודות האחוז אשר נבעה מהיעדרות של 28.9% מהמועסקים עקב סיבות הקשורות למלחמה, כשליש ממנו עקב יציאה לחל"ת והיתר היעדרות מסיבות "אחרות" שסביר להניח שנבעו מהמתיחות בין ערבים ליהודים ומתחושת חוסר ביטחון אישי שמנעה מהם להגיע למקום העבודה, זאת לצד המגבלות שהוטלו ע"י ראשי ערים יהודיות על עובדים ערבים להגיע לעבודה, בין היתר באתרי הבנייה. הנתונים המקבילים בקרב גברים יהודים מראים ירידה של 7.8 נקודות האחוז בלבד בשיעור התעסוקה האפקטיבי בשל היעדרות של 8.4% מהמועסקים עקב חל"ת וסיבות "אחרות" (בנוסף לירידה בתעסוקה של 7.1 נקודות האחוז עקב גיוס למילואים).

לוח 1: שיעור הנעדרים ממקום העבודה עקב סיבות הקשורות למלחמה (לא כולל מילואים) מכלל

המועסקים באוקטובר 2023, בני 64-25 ובני 24-18, לפי קבוצות אוכלוסייה

18-24	25-64	
32.4%	28.9%	ערבים
7.4%	8.4%	יהודים לא חרדים
36.0%	20.3%	ערביות
14.2%	13.7%	יהודיות לא חרדיות

פילוח הנעדרים ממקום העבודה באוקטובר בקרב גברים בני 25-64 לפי ענפים ומשלחי יד מאשש את ההנחה לעיל, שכן שיעור הנעדרים הגבוה ביותר היה בענף הבניין, ובפועל כמחצית מהגברים הערבים המועסקים בענף הבניין נעדרו מהעבודה בחודש אוקטובר. בשונה מהנשים הערביות במשבר הנוכחי ובשונה מהגברים הערבים במשבר הקורונה, אשר עבורם הירידה בתעסוקה התרכזה ברמות ההשכלה הנמוכות, הפגיעה בתעסוקה בקרב גברים ערבים במשבר הנוכחי חלחלה כלפי מעלה והייתה ירידה משמעותית בתעסוקה גם בקרב בעלי תואר ראשון.

בקרב בני 18-24 שיעורי הנעדרים מסיבות הקשורות למלחמה מסך המועסקים בקרב הצעירים והצעירות בחברה הערבית אף היו גבוהים יותר מאשר בגילי העבודה העיקריים ועמדו על 32.4% בקרב הגברים ו-36.0% בקרב הנשים, שיעורים גבוהים משמעותית מזה של מקביליהם היהודים והיהודיות אשר עמדו על 7.4%-ו 14.2%, בהתאמה.

היות והנתונים הנוכחיים מייצגים השפעות בטווח הקצר – לאורך חודש אוקטובר, חשוב ביותר להמשיך ולעקוב אחר נתוני התעסוקה בחודשים הקרובים כדי לזהות את השפעות המלחמה בטווח היותר ארוך. זאת מכיוון שהתמשכות הירידה בתעסוקה שנצפתה עלולה לגרום לנזקים כלכליים ופוליטיים בטווח הבינוני והארוך. בנוסף לפגיעה הכלכלית במשק ובענפי הכלכלה בהם מרוכזים עובדים ערבים, התעלמות ואי טיפול במתח המתגבר בין יהודים לערבים עלולים לגרום להדרה של עובדים ערבים מחברות ומעסיקים הפועלים ביישובים יהודיים ומעורבים. כמו כן, למתח הגובר בין יהודים לערבים יש השלכות גם על מקומות עבודה של עובדים משכילים ועל האקדמיה, בה הדרה של סטודנטים ערבים עשויה לדחוף אותם להפסקת הלימודים. בטווח הארוך, ירידה כזו בתעסוקה של עובדים ערבים תביא להגדלת הפערים הכלכליים אל מול החברה היהודית, תופעת האלימות והפשעה צפויה להחריף עקב המצוקה הכלכלית שתיווצר, ואיתה גם תופעות לא נורמטיביות אחרות כגון חוסר מעש של צעירים ופנייה לשוק האפור ולארגוני הפשיעה מתוך מצוקה כלכלית.

על מנת למנוע הידרדרות זו אנו ממליצים על שורה של צעדים מידיים לשימור העובדים הקיימים בטווח הקצר, לצד השקעה בתמריצים לעבודה שיגדילו את הכדאיות של בלתי מועסקים עם הון אנושי נמוך להיכנס לשוק העבודה. יש לסבסד הכשרות טכנולוגיות ומקצועיות בענף הבניין ובענפים אחרים עם פרוץ נמוך שקיימים בהם ביקושים גבוהים כדי להגדיל את הכדאיות ולתמרץ גברים ערבים להיכנס לענפים אלה ולאפשר להם תעסוקה איכותית לטווח ארוך, וזאת **במטרה להשיג את יעדי 2030**. כמו כן, כחלק מהאחריות התקציבית נדרש לעשות התאמות גם בתקציבים לחברה הערבית ולשים את הדגש על מנועי הצמיחה, בדגש על חיזוק הרשויות המקומיות, מאבק בפשיעה ונושאי מפתח נוספים. צעדים אלה לא רק יסייעו לחברה הערבית ולמדינה לעבור את המלחמה במצב כלכלי טוב יותר, אלא גם לשפר את האמון שלה במדינה.

2. רקע

החברה הערבית היא מיעוט גדול יחסית אשר מהווה 21% מאוכלוסיית המדינה ולכן היא חשובה לאיתנות הכלכלית ולשמירה על מתווה הצמיחה במשק, בשוטף ובעתות משבר. מאפייניה הייחודיים המתבטאים בתנאי פתיחה ירודים עוד טרם המלחמה מעמידים אותה בסיכון להיפגע באופן משמעותי יותר עקב המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר.

תנאי הפתיחה הירודים באים לידי ביטוי בין היתר במאפייני התעסוקה של החברה הערבית. בשנת 2022 עמד שיעור התעסוקה של גברים ערבים בגילאי העבודה העיקריים (25-64) על 74.6%, נמוך ב-13.3 נקודות האחוז מזה של גברים יהודים לא חרדים בגילים אלה (87.9%). שיעור התעסוקה של נשים ערביות בגילאים אלה נמוך מאוד ועמד על 42.7% לעומת 84.8% בקרב נשים יהודיות לא חרדיות. בעוד שבקרב נשים ערביות ישנה מגמה עקבית של שיפור ושל כניסת נשים נוספות לשוק העבודה, בקרב גברים ערבים המגמה הפוכה: לפי עיבודי המחברים לנתוני סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעור התעסוקה של גברים ערבים בגילי העבודה העיקריים ירד מ-76.3% ב-2018 ל-70.7% בתחילת 2020 טרום הכניסה למשבר הקורונה, מגמה זו נבעה בעיקר מירידה בתעסוקה בענפי הבניין והתעשייה (עמרייה וגבע, 2021). בנוסף, ההתאוששות של הגברים הערבים ממשבר הקורונה היתה איטית יותר ביחס לקבוצות האוכלוסייה האחרות ורק בשנת 2023 שיעורי התעסוקה שלהם חזרו לרמתם ב-2018. כפי שניתן לראות בהמשך המסמך, החודש הראשון של המלחמה מחק גם עלייה זו. שיעור התעסוקה של גברים ערבים צעירים בגילי 18-24 ירד גם כן בין השנים 2018-2022 מ-55.9% ל-49.7%. לירידה בתעסוקה בקרב צעירים התלוותה גם עלייה בתופעת חוסר המעש בקרבם. ברבעון הראשון של 2022, שיעור הגברים הצעירים שלא למדו ולא עבדו עמד על 32% מבני 18-20 ועל 26% מבני 21-24 בקרב ערבים, לעומת 10% ו-14%, בהתאמה, בקרב יהודים לא חרדים. אחד הגורמים המשמעותיים לתעסוקה הנמוכה של גברים ערבים ולחוסר היכולת של הצעירים מביניהם להשתלב בכלכלה הינו רמה נמוכה של הון אנושי, במונחים של השכלה, כישורים ומיומנויות (תחאוכו ואחרות, 2023). פערים אלה מתחילים ומתפתחים בשלב מאוד מוקדם, עוד במערכת החינוך, ובאים לידי ביטוי גם בהשתלבות נמוכה של גברים ערבים באקדמיה שכמעט ולא עלתה בעשרים השנים האחרונות, בניגוד למגמת העלייה ביתר קבוצות האוכלוסייה, כולל הנשים הערביות. הירידה בתעסוקה בקרב גברים ערבים מרחיקה את המשק מיעדי התעסוקה של המדינה לשנת 2030 (הוועדה לקידום תחום התעסוקה לקראת שנת 2030, 2019), בשנת 2022 היו שיעורי התעסוקה של גברים ונשים ערבים בגילאי 25-64 מרוחקים כ-9 ו-11 נקודות אחוז מיעדי התעסוקה, שעמדו על 83% ו-53% מקבוצות גיל אלה, בהתאמה.¹

תנאי הפתיחה הירודים אינם מתבטאים רק בתעסוקה. הן היישובים הערביים והן השכונות הערביות בערים המעורבות נמצאים במצב חברתי וכלכלי נחות לעומת היישובים היהודיים (חדאד חאג' יחיא ואחרים, 2022). מצב זה מתבטא ברמה נמוכה יותר של תשתיות פיזיות ושל שירות לאזרח, ברשויות מקומיות חלשות יותר ובעלות יכולת ביצוע נמוכה יותר (אינגא'ז, 2022) וכן ברמה גבוהה יותר של אלימות ופשעה (Siegel, 2023). על מנת לטפל בחולשות אלה, יזמו בשנים האחרונות ממשלות ישראל מספר תוכניות רב-שנתיות לפיתוח כלכלי של מנועי צמיחה בחברה הערבית ולצמצום פערים כלכליים וחברתיים מול האוכלוסייה הכללית:

¹ יעדי 2030 נקובים לפי גילאי 25-66 ולא לפי גילאי העבודה העיקריים המקובלים (25-64) מתוך הבנה כי הגידול בגיל הפרישה ותוחלת החיים מצריך הרחבה של קטגוריה זו. שיעורי התעסוקה של גברים ונשים ערבים בגילאי 25-66 בשנת 2022 היו קרובים יחסית לשיעורי התעסוקה של גילאי 25-64.

1. "התוכנית הכלכלית לצמצום פערים בחברה הערבית עד לשנת 2026" (החלטה 550) – תכנית מקיפה לחברה הערבית המיועדת הן לסגירת פערים בין ערבים ליהודים והן להשקעה במנועי צמיחה בחברה הערבית וברשויות המקומיות הערביות.
 2. "תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022-2026" (החלטה 1279), "תכנית להעצמה ולפיתוח כלכלי חברתי ביישובים הדרוזיים והצירקסיים בגליל ובכרמל לשנים 2021-2023" (החלטה 716), "תכנית להעצמה ולפיתוח כלכלי-חברתי ביישובים הדרוזיים ברמת הגולן לשנים 2021-2023" (החלטה 717) ו"צמצום פערים חברתיים וכלכליים במזרח ירושלים" (החלטה 880) – תוכניות אלה הן בעלות מטרות דומות להחלטה 550, אך מותאמות למאפיינים, הצרכים והחסמים הייחודיים של מספר קהילות מובחנות בחברה הערבית – החברה הבדואית בנגב, היישובים הדרוזיים והצירקסיים בגליל ובגולן והשכונות הערביות במזרח ירושלים,
 3. "תכנית לטיפול בתופעות הפשיעה והאלימות בחברה הערבית 2022-2026" (החלטה 549) – תכנית סדורה למאבק בפשיעה, הגברת תחושת הביטחון והשבת הסדר הציבורי בחברה הערבית.
 4. "תכנית דחופה לצמצום פערים ומתן מענים משלימים למניעת אלימות ופשיעה בערים המעורבות" (החלטה 1834) – תכנית זו עוסקת הן בסגירת פערים, בדומה להחלטה 550, והן במאבק בפשיעה, בדומה להחלטה 549, אך מותאמת למאפייני הערים המעורבות.
- המלחמה פרצה על רקע הפערים הכלכליים והחברתיים המשמעותיים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה הכללית בישראל. למלחמה זו עלולה להיות השפעה משמעותית על החברה והכלכלה הישראלית בהיבטים שונים- בנוסף לאובדן החיים ולנזק לרכוש, למלחמה יש השפעה ישירה גם על שוק העבודה, ובפרט ישנו סיכון להשפעה ייחודית על מעסיקים ועובדים מהחברה הערבית, משום שהם מרוכזים בענפים ומשלחי יד פגיעים יותר כפי שקרה בקורונה, לצד ההשפעה של המתח בין ערבים ליהודים על רקע המלחמה כפי שקרה בהסלמות קודמות בסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר השפיעו לעיתים על יחסי העבודה בין מעסיקים יהודים לעובדים ערבים: בעקבות פרוץ האינתיפאדה השנייה ומאורעות אוקטובר 2000, חלה עלייה בשיעורי העובדים הערבים שעזבו את עבודתם (Miaari et al., 2012), וכך קרה גם, במידה פחותה, בעקבות מבצע "צוק איתן" (זוסמן וצבי, 2023). לאור האתגרים הייחודיים לחברה הערבית והפערים הכלכליים הקיימים מול האוכלוסייה הכללית, ישנה חשיבות גדולה יותר לשמירה על התקציבים הייעודיים לחברה הערבית, במסגרת החלטות החומש השונות, לאור הקיצוצים הנדרשים והצפויים הנובעים מהעלויות הגבוהות של הלחימה.

3. השפעה מיידיית ולטווח ארוך של המלחמה

המלחמה יצרה משבר בשוק העבודה עבור כל קבוצות האוכלוסייה בישראל, עובדים רבים נעדרו מעבודתם מסיבות שונות: פונו מיישוב מגוריהם, גויסו למילואים, מצאו את עצמם ללא מסגרת חינוך לילדיהם, חששו או היו מנועים מלהגיע למקום עבודה באזור עימות, או הוצאו לחופשה ללא תשלום (חל"ת) בשל ירידה בפעילות העסקית. בנוסף להיעדרויות שתוארו לעיל, שחוו עובדים ממגוון קבוצות אוכלוסייה, נצפתה תופעה ייחודית לעובדים הערבים², הן המאורעות שגרמו לפריצת הלחימה והן הלחימה עצמה יצרו משבר אמון בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית בישראל, ומשבר זה פגע ביחסי העבודה בין עובדים ומעסיקים יהודים וערבים כאחד. פגיעה זו התבטאה באי הגעה של עובדים ערבים רבים למקומות עבודה ביישובים יהודים מאז תחילת המלחמה עקב תחושת חוסר ביטחון אישי ועקב מגבלות מצד ראשי עיריות ואחרים ביישובים אלה.

בפרק זה נתאר את השפעת הלחימה על התעסוקה בחברה הערבית במהלך אוקטובר 2023 על סמך נתוני סקר כח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה³ ונתייחס להשפעות האפשריות של הלחימה על ההשתלבות הכלכלית והחברתית של החברה הערבית בטווח הבינוני והארוך.

3.1 מצב שוק העבודה באוקטובר 2023

ההגדרה הרשמית של הלמ"ס (ושל ארגון העבודה העולמי לתעסוקה) כוללת את כל מי שעבד לפחות שעה אחת בשבוע שקדם למענה על הסקר, או נעדר ממנה זמנית עקב אחת מהסיבות הבאות:

1. מחלה אישית, מחלה של בן משפחה, תאונה, חופשה, חופשת לידה, חג או מזג אוויר.
2. מילואים.
3. סיבות כלכליות (בעיקר חל"ת) – צמצום בהיקף העבודה, הפסקה זמנית של עד 30 יום, סכסוך עבודה, שביתה או השבתה.
4. סיבות אחרות – שאינן נכנסות לאף קטגוריה שצוינה⁴.

שיעורי התעסוקה בגילי העבודה העיקריים (64-25) בישראל לפי ההגדרה הרשמית של הלמ"ס לא היו שונים משמעותית בין אוקטובר לספטמבר 2023 (הם עמדו על 79.1% בספטמבר ועל 79.0% באוקטובר). כלומר, במהלך חודש אוקטובר 2023, המלחמה לא גרמה לאנשים רבים לאבד את מקום עבודתם⁵, אך כפי שנראה בהמשך היא הובילה למספרים גדולים של נעדרים זמנית ממקום העבודה. דבר דומה התרחש במשבר בשוק העבודה שיצרה הקורונה, כאשר כמעט כל הנעדרים ממקום העבודה בתחילת המשבר היו עקב הוצאתם לחל"ת והיה צורך בהגדרה אלטרנטיבית של תעסוקה – "שיעור תעסוקה אפקטיבי" ממנו נגרעו עובדים שהוצאו לחל"ת, כלומר עובדים שנעדרו מסיבות כלכליות – סעיף 3 (אקשטיין ואחרים, 2020).

² לעומת זאת, מכיוון שמרבית הערבים בישראל אינם חייבים בשירות צבאי, רק מעטים מהם נעדרים מעבודתם בשל שירות מילואים.

³ על פי הודעה לתקשורת של הלמ"ס, ישנם מספר הבדלים בנסיבות ובאופן הדגימה של נתוני אוקטובר 2023 לעומת נתוני החודשים הקודמים: בשבוע הראשון של הלחימה (15.10.2023-8) הלמ"ס לא ביצעה דגימה, ולאחר מכן הדגימה שבוצעה הייתה טלפונית ולא כללה את תושבי יישובי עוטף עזה במרחק של עד 7 ק"מ מן הרצועה ואת תושבי העיר אופקים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023א). אוכלוסיית יישובי העוטף הרלוונטיים עומדת על כ-17,500 (ממשלת ישראל, 2023) ואוכלוסיית אופקים על כ-38 אלף, המהווים ביחד פחות מ-0.6% מאוכלוסיית ישראל (המוסד לביטוח לאומי, 2023), וכ-3.9% מאוכלוסיית מחוז הדרום (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023ב), כך שהשמתם לא יוצרת הטיה משמעותית בנתוני התעסוקה.

⁴ הלמ"ס מסווג כ"סיבה אחרת" את כל סיבות ההיעדרות שאינן בקטגוריות שהוזכרו לעיל, הלקוחות מסקר כוח האדם של הלמ"ס.

⁵ לפחות לא בהרבה יותר מאלה שמאבדים אותם בשגרה, מה שמסביר את הנתונים לפי ההגדרות הרשמיות.

במהלך אוקטובר 2023 היעדרות ממקום העבודה בקרב האוכלוסייה הערבית נבעה בעיקר מסיבות כלכליות ומסיבות אחרות. היעדרות מסיבות כלכליות מאפשרת לזהות בקירוב עובדים שהוצאו לחל"ת, בעוד היעדרות מסיבות אחרות מאפשרת לזהות בקירוב עובדים שלא הגיעו למקום עבודתם בשל סיבות הקשורות למלחמה ואינן מילואים או חל"ת, כמו חוסר במסגרת לילדים, חשש של עובדים לביטחונם במקום העבודה או הנחיה של מעסיקים לעובדים ערבים להימנע מלהגיע למקום העבודה.⁶ בקרב יהודים לא חרדים, מלבד הסיבות שצוינו לעיל, שיעור משמעותי נעדר באוקטובר גם עקב מילואים (שיעור הנעדרים עקב הסיבות שצוינו בסעיף 1 - מחלה אישית, מחלה של בן משפחה, תאונה, חופשה, חופשת לידה, חג או מזג אוויר - היה זניח בכל קבוצות האוכלוסייה).

במסמך זה אנו מגדירים מושג חדש – "שיעור התעסוקה האפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות". שיעור זה כולל את כל מי שעבד לפחות שעה אחת בשבוע שקדם למענה על הסקר, ואת מי שנעדר זמנית מעבודתו בשבוע זה מהסיבות שצוינו בסעיפים 1-2 (מחלה, חופשה וכו' ומילואים). הגדרה זו משמיטה את מי שנעדר מעבודתו מסיבות כלכליות או "אחרות". בחרנו להשאיר עובדים שנעדרו בשל שירות מילואים משום ששירות זה אינו בחירה של העובד או המעסיק, אינו תלוי באם מקום העבודה סגור או פתוח, ואינו מושפע ממדיניות שוק העבודה. ההגדרה שלנו מאפשרת להבין כיצד המלחמה משפיעה על התעסוקה בקרב ערבים ויהודים דרך גורמים אלה ולתת המלצות מדיניות בהתאם. אלא אם צוין אחרת, נתוני התעסוקה שיוצגו בחלק הבא הם לפי הגדרת שיעור התעסוקה האפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות".⁷

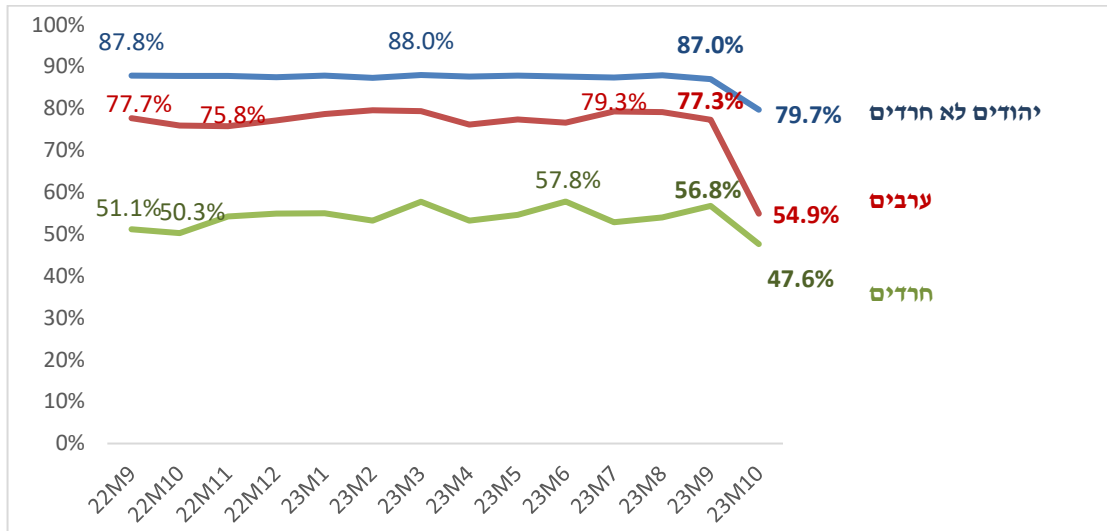
הירידה בשיעור התעסוקה האפקטיבי בגילי העבודה העיקריים 25-64

איור 1 מציג את "שיעור התעסוקה האפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות" של גברים בגילי העבודה העיקריים (25-64) מאוקטובר 2022 עד אוקטובר 2023 לפי סקרי כוח האדם החודשיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ואיור 2 מציג את אותם הנתונים עבור נשים. ניתן לראות כי במהלך חודש אוקטובר 2023 ישנה ירידה בתעסוקה בכל קבוצות האוכלוסייה, אך אצל גברים ערבים הירידה הייתה גדולה במיוחד – מ-77.3% בספטמבר 2023 ל-54.9% בלבד באוקטובר 2023. זאת לעומת ירידה מ-87.0% ל-79.7% בקרב גברים יהודים לא חרדים, מ-84.1% ל-72.6% בקרב נשים יהודיות (לא חרדיות) ומ-45.9% ל-36.6% בקרב נשים ערביות בתקופה המקבילה.

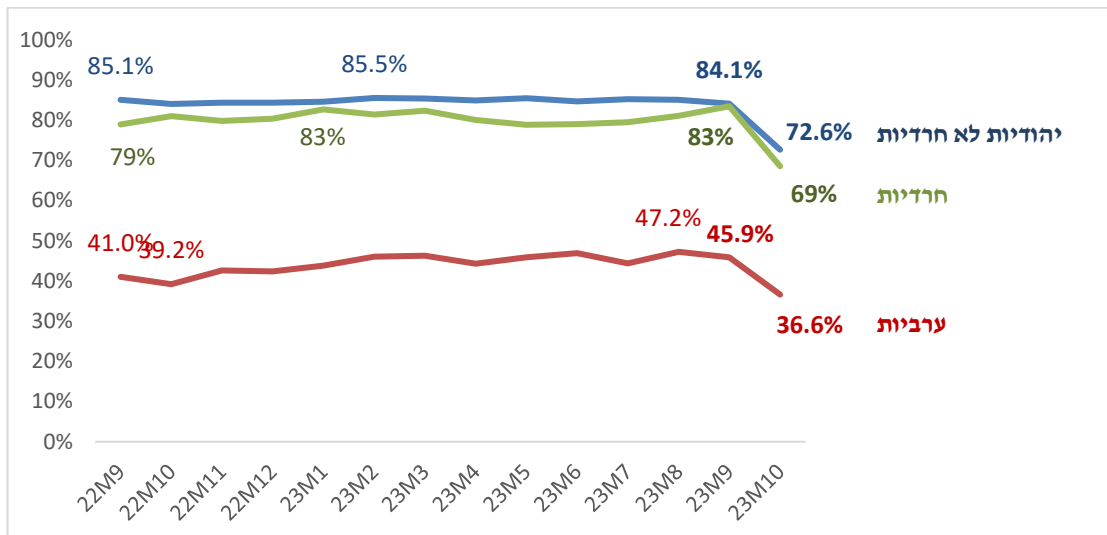
⁶ במהלך הכנת המסמך נבדקה האפשרות שעובדים ערבים שנעדרו בשל חשש לביטחונם האישי בחרו לנקוב בסיבות כמו חופשה או מחלה כדי להסוות את תחושתם, ונמצא כי לא חל שינוי משמעותי בשיעור עובדים הערבים הנעדרים מסיבות אלה בין ספטמבר ואוקטובר.

⁷ שיעור התעסוקה בפרק 2 (רקע) מובא לפי ההגדרה הרגילה, כאשר מספר הנעדרים מסיבות של מילואים, כלכלה ו"אחר" בתקופה המתוארת בו הינו זניח.

איור 1: "שיעור תעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו'אחרות'" בקרב גברים בני 25-64, ספטמבר 2022-אוקטובר 2023, לפי קבוצות אוכלוסייה

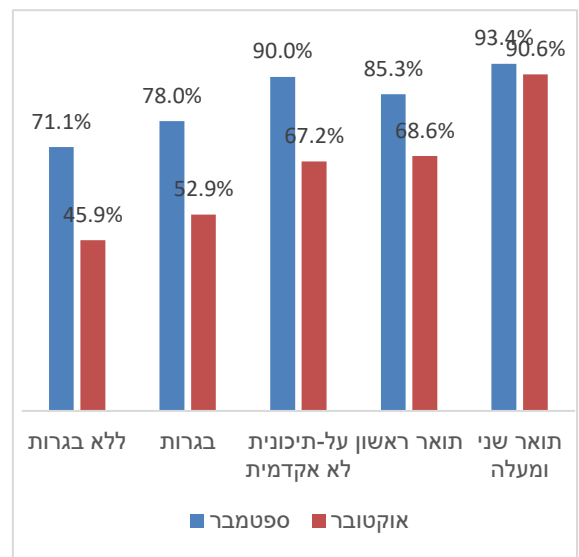
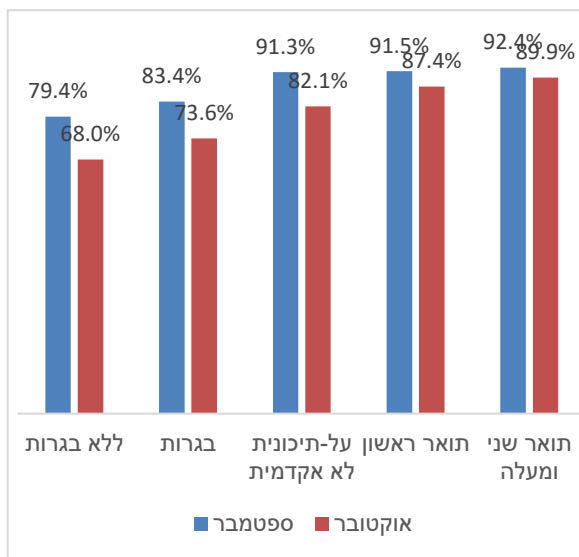
איור 2: "שיעור תעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו'אחרות'" בקרב נשים בנות 25-64, ספטמבר 22-אוקטובר 23, לפי קבוצות אוכלוסייה

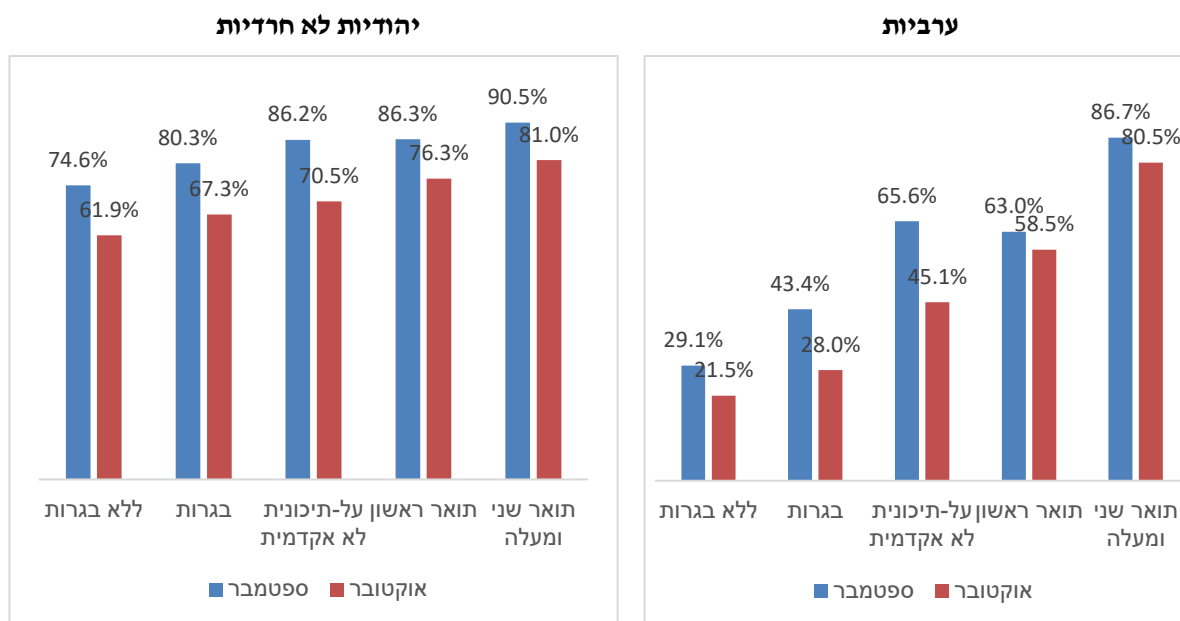
שינויים בשיעור התעסוקה האפקטיבי בין ספטמבר לאוקטובר לפי רמות השכלה בגילים 25-64

מצב זה, בו אצל גברים ערבים ישנה ירידה גדולה בתעסוקה לעומת קבוצות אחרות, דומה למצב שנצפה במשבר הקורונה, אך ישנו הבדל משמעותי. במשבר הקורונה, ההבדל בין גברים ערבים ליהודים נבע מכך שעובדים בעלי השכלה נמוכה נטו יותר להפסיק להיות מועסקים, וגברים ערבים היו, בממוצע, פחות משכילים מגברים יהודים לא חרדים. במשבר הקורונה, שיעור התעסוקה האפקטיבי של עובדים חסרי השכלה ירד בצורה דומה, בין אם היו יהודים או ערבים, ושיעור התעסוקה האפקטיבי של עובדים משכילים השתנה מעט מאוד (סומך ואחרים, 2020 ; עמרייה וגבע, 2021). הירידה הנוכחית בתעסוקה של גברים ערבים, לעומת זאת, קיימת ומשמעותית בכל רמות ההשכלה (מלבד בקרב בעלי תואר שני ומעלה המהווים 7% מהגברים הערבים המועסקים). שיעור התעסוקה האפקטיבי בקרב גברים ערבים בגילי העבודה העיקריים עם תואר ראשון (15% מהמועסקים) ירד מ-85.3% בספטמבר 2023 ל-68.6% באוקטובר 2023. בקרב גברים ערבים ללא תעודת בגרות (שמהווים 46% מהגברים הערבים המועסקים), הירידה הייתה מ-71.1% ל-45.9%. בקרב גברים יהודים לא חרדים, לעומת זאת, ירד שיעור התעסוקה האפקטיבי של בעלי תואר ראשון ומעלה מ-91.5% ל-87.4% בלבד, בעוד שיעור התעסוקה האפקטיבי של חסרי תעודת בגרות ירד מ-79.4% ל-68.0% (איור 3). בקרב נשים, יהודיות וערביות, שיעור התעסוקה האפקטיבי נפגע יותר ככל שהשכלה הייתה נמוכה יותר (איור 4).

איור 3: "שיעור תעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו'אחרות'" בקרב גברים ערבים ויהודים לא חרדים, גילים גילאי 25-64, ספטמבר-אוקטובר 2023, לפי רמות השכלה גברים יהודים לא חרדים

איור 4: "שיעור התעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו'אחרות'" בקרב נשים ערביות ונשים יהודיות לא חרדיות, גילים 25-64, ספטמבר-אוקטובר 2023, לפי רמות השכלה

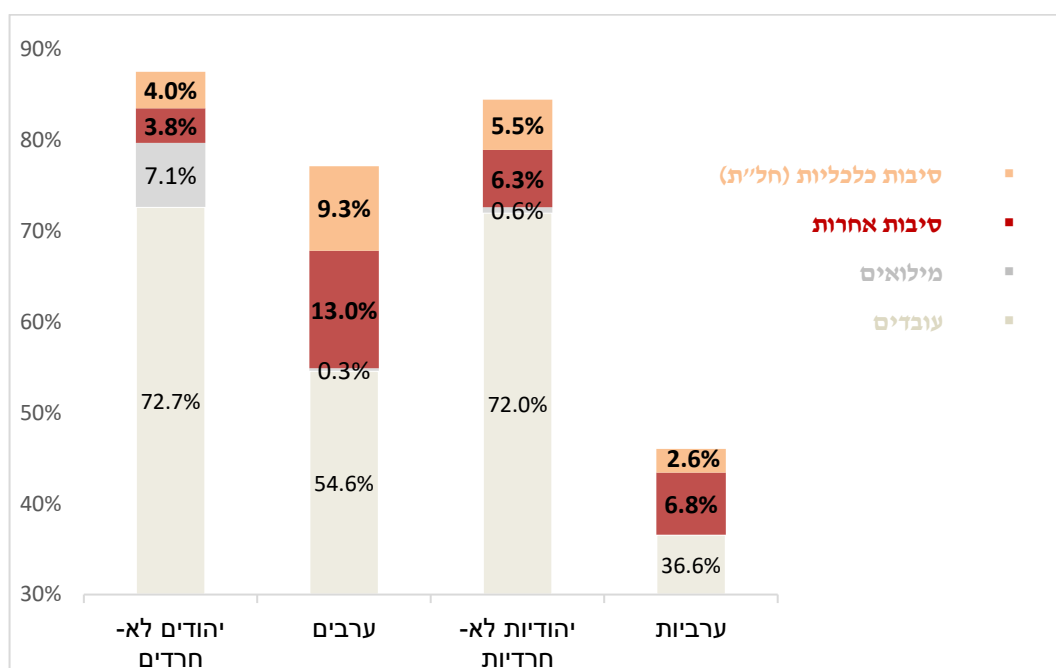

הסיבות להיעדרות מעבודה באוקטובר 2023 גילים 25-64

איור 5 מציג את "שיעור התעסוקה האפקטיבי" לצד שיעור הנעדרים ממקום עבודתם מסיבות הקשורות למלחמה באוקטובר 2023 (יש לציין כי שיעורי התעסוקה לפי ההגדרה הפורמלית אשר כוללים את הנעדרים מכל הסיבות לא היו זהים בין ספטמבר לאוקטובר בקרב ערבים ויהודים לא חרדים, נשים וגברים). כ-9.3% מהגברים הערבים בגילאי העבודה העיקריים נעדרו מעבודתם מסיבות כלכליות (חל"ת) ו-13.0% מסיבות "אחרות". שתי קבוצות אלה מהוות 28.9% מכלל הגברים הערבים המועסקים באוקטובר, לעומת 4.0% ו-3.8% בלבד בקרב גברים יהודים לא חרדים (אשר מהווים 8.4% מכלל הגברים היהודים המועסקים). כמו כן, כ-7.1% מן הגברים היהודים הלא חרדים בגילאים אלה נעדרו מעבודתם בגלל מילואים, כאשר בספטמבר שיעור זה היה אפסי.⁸ בקרב הנשים, יהודיות לא חרדיות נטו יותר להעדר מסיבות כלכליות וערביות – מסיבות אחרות. ספציפית, 2.6% מן הנשים הערביות נעדרו מסיבות כלכליות ו-6.8% מסיבות אחרות (ביחד מהוות 20.3% מכלל הערביות המועסקות) לעומת 5.5% ו-6.3% בקרב נשים יהודיות לא חרדיות, בהתאמה (המהוות 13.7% מכלל היהודיות הלא חרדיות המועסקות).

⁸ אצל שאר קבוצות האוכלוסייה שיעור זה היה קטן מאוד או אפסי.

איור 5: שיעור המועסקים (עבדו בפועל) ושיעור הנעדרים לפי הסיבות בקרב בני 25-64, אוקטובר 2023, לפי קבוצות אוכלוסייה

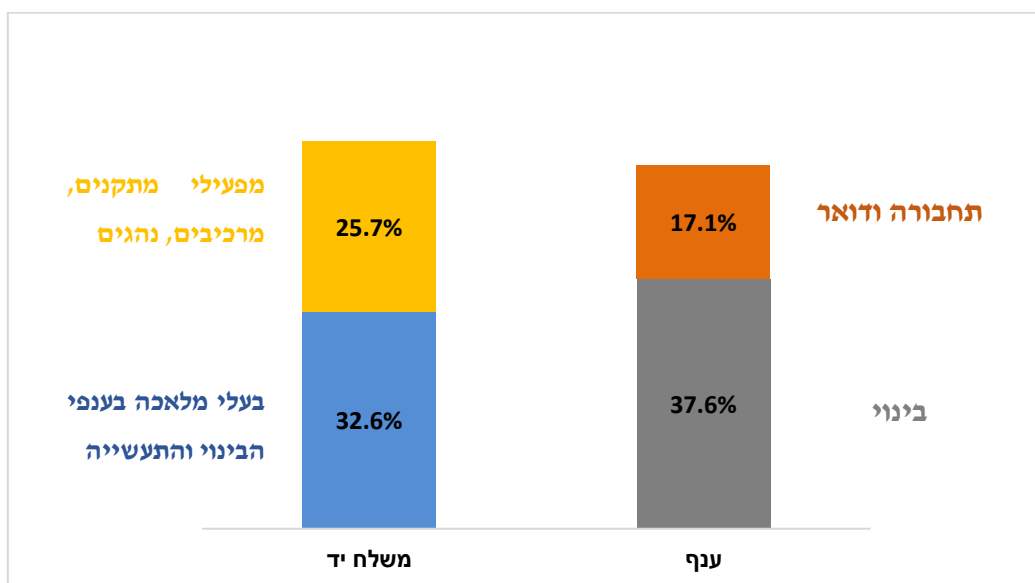

פילוח הנעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות" לפי ענפי כלכלה ומשלחי יד בגילים 25-64

כפי שניתן לראות באיור 6, למעלה ממחצית מהגברים הערבים בגילי העבודה העיקריים שנעדרו מסיבות כלכליות או "אחרות" באוקטובר היו מרוכזים בשני ענפי כלכלה ובשתי קבוצות של משלחי יד: 37.6% בענף הבנייה ו-17.1% בענף התחבורה. למעשה, כמחצית (49.8%) מן הגברים הערבים בענף הבנייה נעדרו מעבודתם באוקטובר מסיבות כלכליות או אחרות. כמו כן, 32.6% מהנעדרים היו בעלי מלאכה בענף הבינוי והתעשייה ו-25.7% מפעילי מתקנים ונהגים.

בקרב נשים ערביות בגילים אלה בולט ענף החינוך כענף עם שיעור הנעדרות הגבוה ביותר (מיעוט תצפיות במדגם מקשה על פילוח מפורט יותר של הענפים בקרב נשים ערביות).

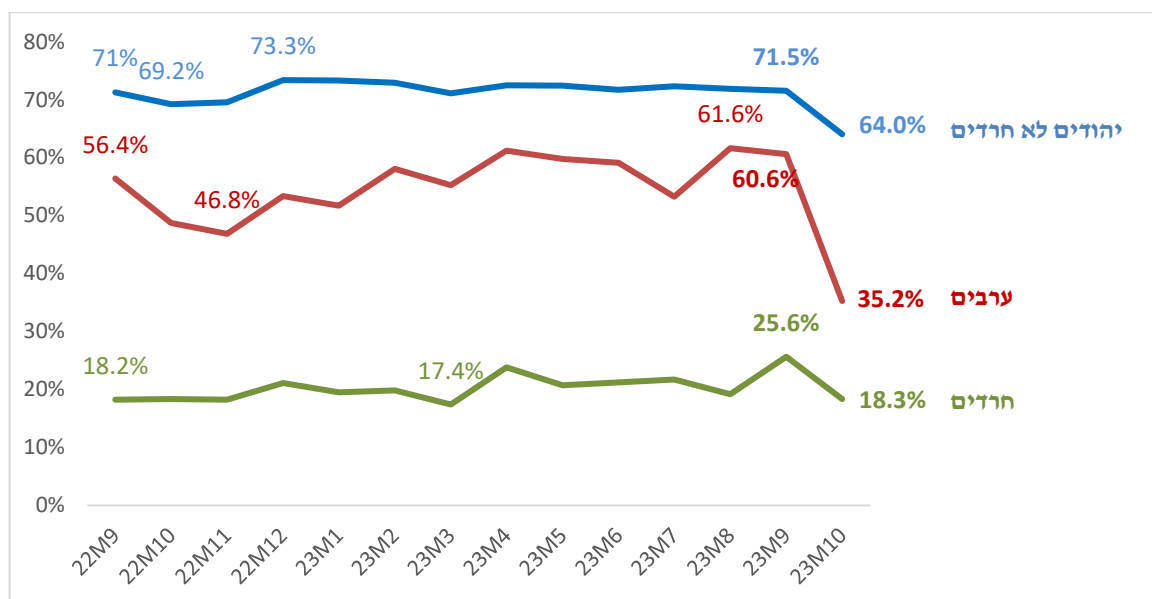
איור 6: הענפים ומשלחי היד בהם נצפו השיעורים הגדולים ביותר של הנעדרים מסיבות הקשורות למלחמה באוקטובר 2023, גברים ערבים, גילים 25-64

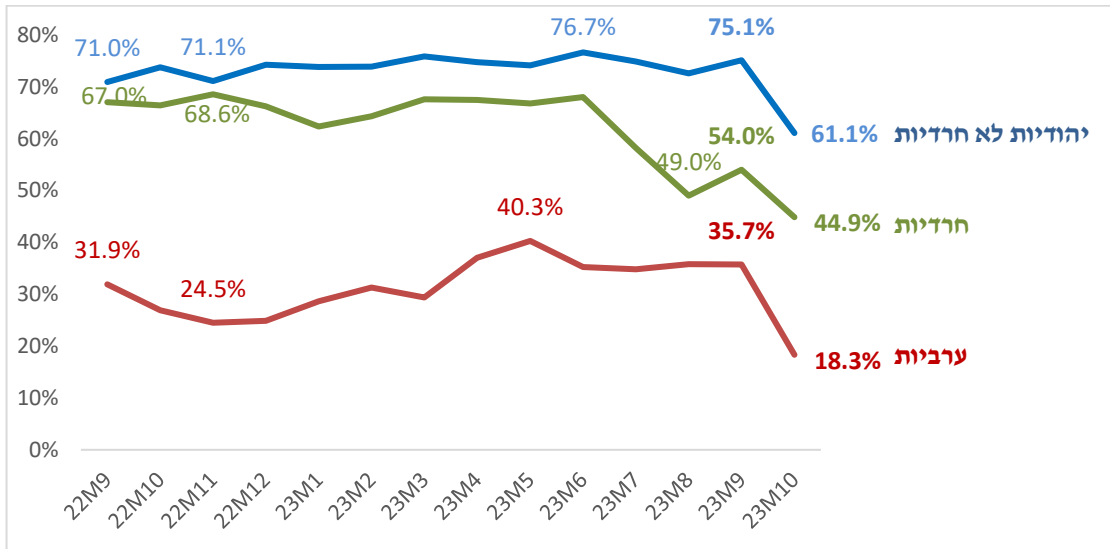
הירידה בשיעור התעסוקה האפקטיבי והסיבות להיעדרות בקרב צעירים בגילים 18-24

הירידה בשיעור התעסוקה האפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות" בקרב צעירים ערבים בני 18-24 והפער לעומת היהודים היו גדולים עוד יותר ממה שנצפה בקרב גילי העבודה העיקריים. כפי שניתן לראות באיורים 7 ו-8, בקרב גברים ערבים ירד שיעור התעסוקה האפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות" מ-60.6% בספטמבר 2023 ל-35.2% בלבד באוקטובר 2023, לעומת ירידה מ-71.5% ל-64.0% בקרב צעירים יהודים לא חרדים, מ-35.7% ל-18.3% בקרב צעירות ערביות, ומ-75.1% ל-61.1% בקרב צעירות יהודיות לא חרדיות.

איור 7: "שיעור תעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו"אחרות"', גברים בגילים 18-24, ספטמבר 2022-אוקטובר 2023, לפי קבוצות אוכלוסייה

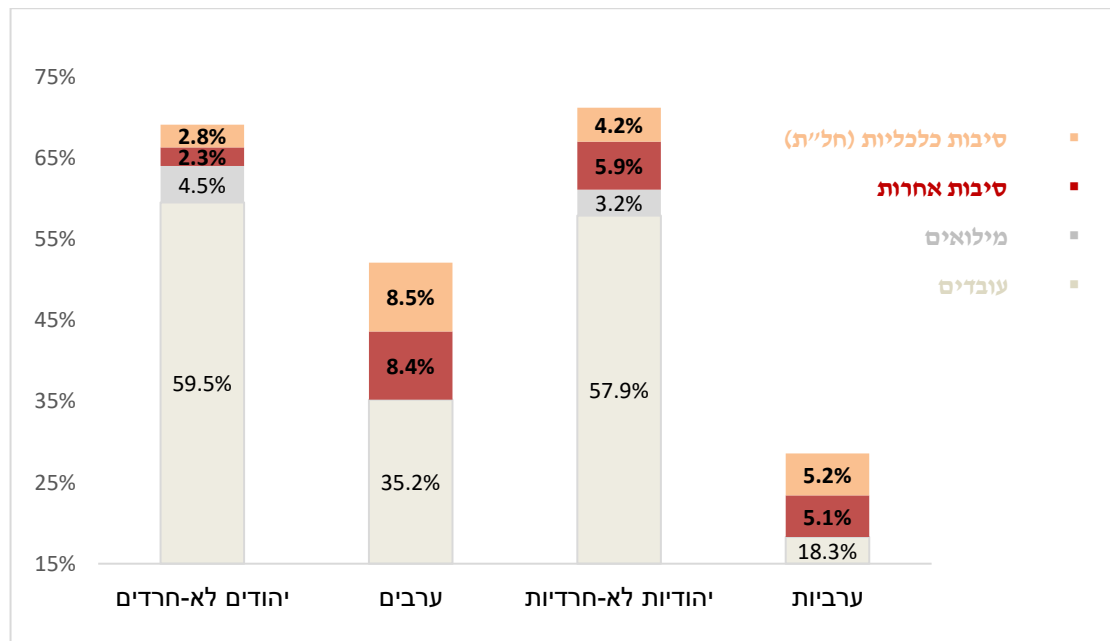

איור 8: "שיעור תעסוקה אפקטיבי ללא נעדרים מסיבות כלכליות ו'אחרות'" נשים בגילים 18-24, ספטמבר 2022-אוקטובר 2023, לפי קבוצות אוכלוסייה

כפי שניתן לראות באיור 9, 8.5% מן הצעירים הערבים בגילים 18-24 נעדרו מעבודתם בחודש אוקטובר מסיבות כלכליות (חל"ת) ו-8.4% נוספים מסיבות "אחרות", המשמעות היא ש-32.4% מכלל הגברים המועסקים באוקטובר נעדרו ממקום העבודה מסיבות הקשורות למלחמה. לעומת 2.8% ו-2.3% בהתאמה מן הצעירים היהודים הלא חרדים אשר מהווים 7.4% בלבד מהמועסקים באוקטובר. בקרב נשים ערביות הפגיעה היתה המשמעותית ביותר, כאשר 5.2% נעדרו מסיבות כלכליות ו-5.1% מסיבות "אחרות", יחד מהוות 36.0% מהנשים הערביות הצעירות המועסקות באוקטובר. לעומת 4.2% ו-5.9% בקרב צעירות יהודיות לא חרדיות, המהוות 14.2% מהמועסקות.

איור 9: שיעור המועסקים (עבדו בפועל) ושיעור הנעדרים לפי הסיבות בקרב בני 18-24, אוקטובר 2023, לפי קבוצות אוכלוסייה

3.2 השפעות אפשריות של הלחימה בטווח הבינוני והארוך

השיעור הגבוה של נעדרים מסיבות "אחרות" בחודש אוקטובר, בקרב כל קבוצות האוכלוסייה ובעיקר בקרב החברה הערבית, מעיד על סיבות להעדרות אשר קשורות קשר ישיר למלחמה והשפעותיה. ניתן להניח כי הסיבות "האחרות" מייצגות פינוי יישובים, סגירת מסגרות חינוך, וסיבות נוספות אשר משפיעות על כלל האוכלוסייה. עם זאת, שיעורם הגבוה של הגברים הערבים שנעדרו מסיבות אלה עשוי להעיד על משבר אמון משמעותי בין החברה היהודית לחברה הערבית. המתרחשות הנובעת ממאורעות השבעה באוקטובר ופעולות הלחימה, פוגעת ביכולת לנהל יחסי עבודה תקינים בין יהודים וערבים (תחושות הדדיות של מתיחות וחוסר בטחון אישי). בסקר שנעשה באוקטובר 2023 על ידי מכון אקורד נמצא כי בהשוואה לסקרים שבוצעו לפני המלחמה (עד מרץ 2023) חלה עלייה חדה בתחושות הכעס, הפחד והשנאה של יהודים כלפי ערבים בישראל, וירידה ברמות האמפטיה והאמון כלפיהם. יהודים גם הפגינו מוטיבציה נמוכה לעבוד עם ערבים באותו ארגון או צוות, והימנעות גדולה יותר ממקומות בהם הם עשויים לפגוש ערבים. מנגד, נצפתה עלייה מסויימת בתחושות הפחד של ערבים כלפי יהודים, ובהימנעות ממקומות בהם הם עשויים לפגוש יהודים, לצד עלייה ברמת האמפטיה כלפי יהודים. ערבים גם הפגינו מוטיבציה גבוהה לעבוד עם יהודים באותו הצוות (נאסר ואחרים, 2023). בנוסף, בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה מחודש נובמבר, נמצא ש-72.6% מן הערבים די חששו או חששו מאוד לבטחונם האישי, לעומת 45.7% מן היהודים. תחושות אלה התבטאו, לפחות בחודש הראשון למלחמה, בתופעות כמו אי הגעה של עובדים ערבים למקומות עבודה ביישובים יהודים עקב תחושת חוסר ביטחון אישי ועקב מגבלות מצד ראשי עיריות ביישובים אלה, למשל באתרי בנייה.

התמשכות תופעה זו עלולה לגרום לנזקים כלכליים ופוליטיים בטווח הבינוני והארוך. התמשכותה בטווח הבינוני תביא לגידול בשיעור העובדים הערבים שעוזבים את מקום עבודתם בחודשים הקרובים, כפי שאירע בחודשים שאחרי מאורעות אוקטובר 2000 (Miaari et al., 2012) ומבצע "צוק איתן" (זוסמן וצבי, 2023). בטווח הארוך, ירידה כזו בתעסוקה של עובדים ערבים תביא להתגברות הפערים הכלכליים לעומת החברה היהודית, מה שעלול לפגוע בלכידות החברתית (Jordahl, 2007). גם תופעת האלימות והפשעה צפויה להחריף עקב המצוקה הכלכלית שתיווצר (Becker, 1968), ואיתה גם תופעות לא נורמטיביות אחרות כגון חוסר מעש של צעירים, ופנייה לשוק האפור ולארגוני הפשיעה מתוך מצוקה כלכלית. לצד זאת, למתח הגובר בין יהודים לערבים יש השלכות גם על מקומות עבודה של עובדים משכילים ועל האקדמיה, בה הדרה של סטודנטים ערבים עשויה לדחוף אותם להפסקת הלימודים ולהגביר אצלם את התופעה של לימודים בחו"ל, שהייתה במגמת התרחבות גם לפני המלחמה (קריל ועמרייה, 2019).

היות והנתונים הנוכחיים מייצגים השפעות בטווח הקצר – לאורך חודש אוקטובר, חשוב ביותר להמשיך ולעקוב אחר נתוני התעסוקה בחודשים הקרובים כדי לזהות את השפעות המלחמה בטווח היותר ארוך.

4. המלצות מדיניות של מכון אהרן: ניהול המשק בזמן המלחמה ולאחריו

יש לתת את הדעת לכך שחודש אוקטובר מייצג חודש אחד בודד, כאשר השבוע הראשון בו היה חופשת חול המועד, ושלושת השבועות לאחר מכן מייצגים ימים של זעזוע משמעותי לחברה הישראלית בכלל ולשוק העבודה בפרט בשל מאורעות השבעה באוקטובר ותחילתה של המלחמה. על מנת להבין האם התמונה העולה מחודש אוקטובר, כפי שתוארה לעיל, הינה פגיעה זמנית ונקודתית הנובעת מימיה הראשונים של המלחמה, יש לעקוב אחר נתוני התעסוקה בחודשים הבאים. החודשים הבאים, קרי נובמבר והלאה, ישקפו האם הפגיעה בתעסוקה שנצפתה באוקטובר הינה זמנית, ומתמתנת ונעלמת על פני זמן, או שמא מייצגת התחלה של שינוי מתמשך בשוק העבודה העלול להביא לפגיעה חמורה יותר בטווח הבינוני והארוך. על מנת למנוע את הירידה בתעסוקת ערבים בטווח הארוך כתוצאה מהמלחמה שתוארה לעיל, יש לזיז את שורה של התערבויות בשוק העבודה, בטווח המיידי ולאחריו, שיסייעו לנעדרים לשוב למשרותיהם, ושידחפו חזרה פנימה את מי שנפלט משוק העבודה עוד לפני השבעה באוקטובר. כמו כן, כחלק מהאחריות התקציבית נדרש לעשות התאמות גם בתקציבים לחברה הערבית ולשים את הדגש על מנועי הצמיחה.

4.1 שוק העבודה

יש לשמור על העובדים הקיימים בטווח המיידי לצד השקעה בתמריצים לעבודה בקרב הלא מועסקים, וזאת **במטרה להשיג את יעדי 2030**. יצירת מקומות תעסוקה תסייע גם בחיזוק האמון של החברה הערבית במדינה, משום שמדובר בפעולה עם נראות חזקה ותוצאות ממשיות בשטח.

- בטווח המיידי, חזרה לפעילות שוטפת ככל הניתן בשוק העבודה היא חיונית ויש לפעול לחזרה מיידי לעבודה של עובדים ערבים כדי לשמור עליהם בשוק העבודה, ולחיזוק תחושת השייכות, למאבק באפליה על רקע אתני ולהחזרת תחושת הביטחון האישי, בשוק העבודה, באקדמיה ובתחומים נוספים. לשם כך יש להסיר את המגבלות על תעסוקתם ביישובים יהודיים, ולצאת בקריאה מפורשת של שרים, בכירים במגזר הציבורי ובאקדמיה, ועד ראשי הרשויות הערביות, הסתדרות העובדים והתאחדות התעשיינים, לציבור הערבי והיהודי להרגעת הרוחות, ולבצע את המהלכים הנדרשים בכל מקומות העבודה כדי להסיר את חוסר הוודאות, להוריד את המתח בין העובדים ולהגדיל את תחושת הביטחון האישי.
- בנוסף, החברה הערבית יכולה לתת מענה בטווח הקצר למצוקת כוח האדם הקיימת כרגע, שנובע בין היתר מגיוס נרחב למילואים. בנוסף להסרת המגבלות והפעילות המקרבת שהוזכרו לעיל, מתן מענה זה דורש תיאום יותר טוב בין היצע העבודה של הבלתי מועסקים בחברה הערבית, בדגש על גברים צעירים, לבין הביקוש בענפים ועסקים עם מצוקת כוח אדם.
- יש לפעול להגדלת התעסוקה בטווח הבינוני והארוך על ידי הצעת הכשרות טכנולוגיות ומקצועיות לכניסה איכותית לתעסוקה, שתגדיל את הכדאיות של בלתי מועסקים עם הון אנושי נמוך להיכנס לשוק העבודה. יש לסבסד הכשרות בענף הבניין ובענפים אחרים עם פריון נמוך שקיימים בהם ביקושים גבוהים כדי להגדיל את הכדאיות ולתמרץ גברים ערבים להיכנס לענפים אלה ולאפשר להם תעסוקה איכותית לטווח ארוך.

4.2 חיזוק רשויות מקומיות ושיפור התשתיות בחברה הערבית

יש לשמר את ההשקעות וההתחייבות להשקיע בשורה של מנועי צמיחה בתחומי התשתיות והשירות לאזרח ברשויות המקומיות הערביות. מדובר בתשומה משלימה להון האנושי, והיא קריטית על מנת לאפשר לתושבים לממש את מלוא הפוטנציאל שלהם מבחינת ההון האנושי. בהתאם, כוללות החלטות 1279, 550 ו-880 שורת צעדים לחיזוק התעשייה, פיתוח עסקי, שיפור תשתיות, ושוק הדיור, ובהחלטה 1279 גם פיתוח ארגוני של רשויות, והגברת המשילות בשלטון המקומי ברשויות הבדואיות. עם זאת, לא כל הצעדים בתחומים אלה יושמו טרם המלחמה ולחלקם עדיין לא הוקצה תקציב (המשרד לשוויון חברתי, 2023). לכן, יש לדאוג כי החלטות אלה יבוצעו ויתקצבו במלואן במהלך שנת 2024 ולא יידחו לשנים הבאות. קיום תשתיות פיזיות איכותיות והגדלת החיבוריות בין היישובים הערבים למקומות התעסוקה וההשכלה הינו צעד הכרחי ומשלים לצעדים הקודמים.

4.3 טיפול באלימות ובפשעה

יש לתקצב ולבצע את החלטה 549 במלואה. כמו כן, קיים קשר חזק בין חוסר מעש בקרב צעירים לבין פשיעה, ועל כן ישנה חשיבות רבה גם לצעדים שהוזכרו בתחום שוק העבודה.

4.4 נושאים נוספים

בנוסף לצעדים שזכרו לעיל, שהשפעתם תהיה ניכרת כבר בטווח המיידי והקצר, ישנם שלושה תחומים קריטיים להשתלבות הכלכלית והחברתית של החברה הערבית ולצמיחה של המשק בטווח הבינוני והארוך.

- הראשון הוא השקעה בהון האנושי דרך מערכות החינוך, הפורמלי והבלתי פורמלי, הכשרות מקצועיות, מה"ט, ומערכת ההשכלה הגבוהה. במערכת החינוך יש להקצות משאבים לשיפור המיומנויות הבסיסיות, ובמיוחד ידיעת עברית (תחאוכו ואחרים, 2020) ואוריינות דיגיטלית, ולשיפור איכות ההוראה והניהול בבתי הספר. עבור צעירים לאחר סיום התיכון יש להקצות משאבים להקניית כישורים ומיומנויות להשתלבות בהשכלה על תיכונית, לרבות כישורים "רכים". בכל הגילים, יש לתת דגש למענים לתלמידים החלשים ביותר, ובעיקר בקרב הבנים (תחאוכו ואחרים, 2022).
 - התחום השני נוגע למערכות החינוך והרווחה בחברה הבדואית בנגב. ביישובים הבדואים המצוקה הכלכלית והחוסרים בתחומי החינוך והרווחה היו עוד לפני המלחמה חמורים במיוחד גם בהשוואה לרשויות ערביות אחרות. התוצאה היא נשירה מוגברת ממערכת החינוך, עליה חריפה בחוסר המעש בקרב צעירים, ומצוקה נפשית. על כן יש להמשיך ולתקצב במלואן את התוכניות בתחומי החינוך והרווחה, וכן תוכניות לטיפול בחוסר מעש בחברה הבדואית, הכלולות בהחלטה 1279. זאת, מכיוון שהן באות לענות על צרכים בסיסיים של התושבים שאין להם מקורות אחרים להיעזר בהם.
 - התחום השלישי הוא תחום הדיור, בו יש להמשיך לתקצב ולבצע את הצעדים שהוצעו בהחלטות 550, 1279 ו-880, לרבות הגדלת היצע הדירות למגורים ופיתוח תשתיות, מבני ושטחי ציבור ומוסדות חינוך. בדומה ליצירת מקומות עבודה, לתחום זה חשיבות גם בכך שהוא יוצר הישגים בעלי נראות גבוהה שמסייעים לחיזוק האמון במדינה.
- לבסוף, ההצלחות והאתגרים בפיתוח הכלכלי חברתי של החברה הערבית בשנים האחרונות מלמדים אותנו כי המנגנונים הממשלתיים הקיימים אינם בהכרח האמצעי היעיל ביותר לביצוע – יש לעבוד לייעל אותם לצד ניצול תשתיות אזרחיות קיימות, כגון ארגוני חברה אזרחית ושיתוף פעולה בין כלל הגופים.

מקורות

1. אינגיאז (2022), "נייר מדיניות: חיזוק החוסן הפיננסי והארגוני של הרשויות הערביות בישראל -2021-2025", נצרת.
2. אקשטיין, צ', ליפשיץ, א', ולרום, ט' (2020), "מדיניות תעסוקה להתמודדות עם משבר הקורונה", מכון אהרון למדיניות כלכלית.
3. הוועדה לקידום תחום התעסוקה לקראת שנת 2030 (2019), "דו"ח מסכם", ירושלים.
4. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2023א), "נתונים מסקר כוח אדם לחודש אוקטובר 2023", הודעה לעיתונות.
5. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2023ב), "השנתון הישראלי לסטטיסטיקה 2023".
6. המוסד לביטוח לאומי (2023), "סטטיסטיקה לפי יישובים", אוחר ב-3.12.2023 מ-
<https://www.btl.gov.il/mediniyut/situation/statistics/btlstatistics.aspx?type=1&id=31>
7. המכון הישראלי לדמוקרטיה (2023), "מדד הקול הישראלי נובמבר 2023".
8. המשרד לשוויון חברתי (2023), "דו"ח פעילות הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים: יישום ההחלטה 550 מיום 24.10.2021".
9. זוסמן, נ', וצבי, ב' (2023), "השפעת אירועים ביטחוניים בישראל על היפרדויות של ערביי ישראל ממעסיקהם", בנק ישראל.
10. חדאד חאג' יחיא (2023), "ההשפעות המיידיות של הלחימה על עובדים מהחברה הערבית: סקירת מצב החברה הערבית בשוק העבודה לפני פרוץ המלחמה וההשפעות האפשריות אחריה", אלפנאר.
11. חדאד חאג' יחיא, נ', ח'לאילה, מ', ורודניצקי, א' (2022), "שנתון החברה הערבית בישראל, 2021", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
12. ממשלת ישראל (2023), "סיוע המדינה לתושבי יישובי הדרום המצויים בטווח של 0 עד 7 ק"מ מגבול רצועת עזה ותושבי העיר שדרות לאור מלחמת 'חרבות ברזל' ותיקון החלטות ממשלה", החלטת ממשלה 988.
13. נאסר, י', עוידה, מ', וחסון, י' (2023), "מגמות ביחסי יהודים וערבים בישראל בעקבות מלחמת חרבות ברזל", מכון אקורד.
14. סומך, ס', תירוש, א', קשת, נ', מיעארי, ס', כרכבי-סבאח, מ', לוונטל, ע', מסטרמן, ע', אבו חרפה, נ', דיאבאט, ס' וחסון, ס' (2020), "התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית בעת משבר הקורונה: אתגרים, הזדמנויות ומרחבי השפעה", מכון מאיר-גוינט-ברוקדייל.
15. עמרייה, נ', וגבע, א' (2021), "על הירידה בשיעור התעסוקה של הגברים הערבים טרום משבר הקורונה ובמהלכו", משרד האוצר.
16. קריל, ז', ועמרייה, נ' (2019), "חסמים להשתלבות האוכלוסייה הערבית במערכת ההשכלה הגבוהה", משרד האוצר.
17. תחאוכו, מ', לרום, ט', וג'באלי-סירחאן, ס' (2023), "מדיניות לקידום תעסוקה איכותית בקרב צעירים בחברה הערבית", מכון אהרון למדיניות כלכלית.
18. תחאוכו, מ', קלישר, ע' ומושקלב, ק' (2020), "התשואה לידע בשפה העברית בחברה הערבית: חסמים ברכישת השפה והדרכים להסרתם", מכון אהרון למדיניות כלכלית.
19. תחאוכו, מ', קלישר, ע', מטר, ח', ומושקלב, ק' (2022), "מדיניות לצמצום פערים בין החינוך הערבי לעברי", מכון אהרון למדיניות כלכלית.

20. Becker, C. (1968), "Crime and punishment: An Economic Approach. In F. N. G, A. Clarke, & R. Witt, *The economic dimensions of crime* (13-68)", London: Palgrave Macmillan.
21. Jordahl, H. (2007), "Inequality and trust" *IFN Working Paper, No. 715*, Research Institute of Industrial Economics (IFN).
22. Miaari, S., Zussman, A., & Zussman, N. (2012), "Ethnic conflict and job separations", *Journal of Population Economics*, 25, 419-437.
23. Siegel, D. (2023), "Arab Organized Crime in Israel" In *Organized Crime in the 21st Century: Motivations, Opportunities, and Constraints* (103-119). Cham: Springer International Publishing.